

Emilia Kledzik (UAM Poznań)
Magdalena Machowska (AGH w Krakowie)

Gorzowskie archiwum Bronisławy Wajs-Papuszy w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim

Liczące około 1000 kart archiwum listów i wspomnień autorstwa Bronisławy Wajs-Papuszy powstałych w latach 1949–1981, po 24 latach trafiło do Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim.

To duże wydarzenie dla wszystkich badaczy twórczości i biografii poetki. Nieliczne listy Papuszy m. in. do Jerzego Ficowskiego, Edwarda Czarneckiego, Juliana Tuwima oraz np. jej zeszyty z wprawkami w ćwiczeniu pisma, można było dotąd obejrzeć w czterech archiwach w Polsce: **do 2021** roku w: Zakładzie Rękopisów Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, w Muzeum Literatury w Warszawie w Archiwum Juliana Tuwima, w Muzeum Etnograficznym, oddziale Muzeum Okręgowego w Tarnowie oraz **od 2014** roku w Archiwum Jerzego Ficowskiego, złożonym w Zakładzie Rękopisów w Bibliotece Narodowej w Warszawie¹. To ostatnie jest podzielone na dwie części. Pierwsza obejmuje źródła związane z biografią i autobiografią Jerzego Ficowskiego, dokumenty osobiste, twórczość i korespondencję, w drugiej wprowadzono podział na źródła dotyczące ważnych dla pisarza postaci, których twórczość i biografie objął swoimi badaniami: Bronon Schulz, Witold Wojtkiewicz, Bronisława Wajs – Papusza.

Przechowywane w wymienionych archiwach dokumenty, dają jednak jedynie zarys historii Papuszy i jej rodziny, okoliczności powstania słynnych *Pieśni* i relacji poetki z jej tłumaczem oraz mentorem, Jerzym Ficowskim. Mimo to, w ostatnich latach powstało kilka wartościowych naukowych i popularyzatorskich prób rekonstrukcji biografii pierwszej romskiej poetki w Polsce – w tym monografia

---

¹ Inwentarz archiwum: *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. Tom 26. Archiwum Jerzego Ficowskiego. Sygnatury 14422–14644*, oprac. Maria Gamdzyk-Kluźniak, Warszawa 2019.

Magdaleny Machowskiej pt. *Bronisława Wajs-Papusza. Między biografią i legendą*² (Kraków 2011), reportaż Angeliki Kuźniak pt. *Papusza*³ (Wołowiec 2013) oraz film Krzysztofa Krauzego i Joanny Kos-Krauze *Papusza* (2013), które są oparte na kwerendach archiwalnych w wymienionych powyżej miejscach – jednak bez pełnego dostępu do największego zbioru dokumentów życia Bronisławy Wajs, które od blisko ćwierć wieku były przetrzymywane przez Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wielkopolskim.

Historia tej części archiwum Papuszy sięga 10 marca 1996 roku, kiedy Edward Dębicki, prezes Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wielkopolskim, działającym przy Wojewódzkim Domu Kultury w Gorzowie Wielkopolskim, złożył na ręce wiceministra kultury i sztuki Michała Jagiełły wniosek o dotację z przeznaczeniem zakupu „manuskryptów Bronisławy Wajs-Papuszy”. W uzasadnieniu tego wniosku Dębicki występując „w imieniu Stowarzyszenia i Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej”, wspomniał o konieczności opracowania korespondencji Papuszy z Jerzym Ficowskim i publikacji faksymiliów jej wierszy. W załączonej do wniosku ofercie Jerzego Ficowskiego czytamy:

Oferowane rękopisy, to listy cygańskiej poetki pisane do mnie (niekiedy zawierające również utwory poetyckie), wiersze oraz obszerny pamiętnik. Są to wszystkie manuskrypty Papuszy, jakie posiadam. (...) Cały zespół liczy 134 jednostek epistolarnych i rękopisów wierszy (niekiedy kilkustronicowych formatu arkusza kancelaryjnego, kilku niekompletnych). Oprócz nich jest także pamiętnik, spisany przez Papuszę obustronnie na kartkach zeszytu-brulionu. (...) Pamiętnik liczy łącznie 196 stron⁴.

Ficowski wycenił wartość archiwum na 19 000 złotych.

Wniosek Stowarzyszenia został poparty przez Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielkopolskim. Jego dyrektor w piśmie do Ministerstwa Kultury i Sztuki informował o powołaniu przy Urzędzie Wojewódzkim zespołu do spraw „zakupu rękopisów cygańskiej poetki”⁵. W skład tego zespołu, oprócz prezesa Stowarzyszenia, Edwarda Dębickiego, wchodził Leszek Bończuk oraz Janusz Dreczka – pracownicy Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielko-

² Magdalena Machowska, *Bronisława Wajs-Papusza. Między biografią i legendą*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2011.

³ Angelika Kuźniak, *Papusza*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2013.

⁴ List prezesa Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wlkp., Edwarda Dębickiego, do podsekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Sztuki, Michała Jagiełły z 10 marca 1996 roku, dostępny w archiwum Lubuskiego Urzędu Wojewódzkiego.

⁵ List dyrektora Wydziału Kultury, Sportu i Turystyki Stanisława Woźniaka do dyrektora Biura ds. Kultury Mniejszości Narodowych Ministerstwa Kultury i Sztuki Jerzego Bisiaka z 15 kwietnia 1996 roku.

polskim i ówcześni członkowie Stowarzyszenia. W wysłanej do Ministerstwa Kultury i Sztuki opinii na temat archiwum z 15 kwietnia 1996 roku wspomniany zespół deklарował, że: *Rękopisy będą cennym historycznym, naukowym i twórczym źródłem dla cyganologów, badaczy poezji, orientalistów i kulturoznawców*⁶.

Ministerstwo Kultury i Sztuki w związku z zakupem rękopisów Papuszy podjęło decyzję o zwiększeniu dotacji dla Stowarzyszenia Twórców i Miłośników Kultury Cygańskiej na organizację corocznych Międzynarodowych Spotkań Zespołów Cygańskich. Dyrektor Biura ds. mniejszości narodowych i etnicznych w liście do Ministerstwa Kultury i Sztuki do ministra Zdzisława Podkańskiego oznajmił:

Wojewoda Gorzowski ze środków planowanych na dofinansowanie imprezy zakupi rękopisy Papuszy i przekaże Bibliotece Wojewódzkiej i Miejskiej w Gorzowie⁷.

24 kwietnia 1996 roku wiceminister Michał Jagiełło pisał do wojewody gorzowskiego:

Z satysfakcją i zadowoleniem przyjąłem do wiadomości fakt podjęcia decyzji o zakupie rękopisów poetki cygańskiej Bronisławy Wajs-Papuszy dla Biblioteki Miejskiej w Gorzowie Wlkp.⁸

Dzień później wojewoda gorzowski w piśmie do Edwarda Dębickiego postulował:

Po zakupie zbioru, opracowaniu Protokołu ilościowego – zgodnie z decyzją Ministra Kultury i Sztuki oraz Wojewody Gorzowskiego – proszę o oficjalne przekazanie rękopisów Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Gorzowie Wlkp.⁹

Tego samego dnia doszło do podpisania umowy pomiędzy wojewodą gorzowskim a Stowarzyszeniem Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej, w której wojewoda zlecał stowarzyszeniu „zakup od pana Jerzego Ficowskiego rękopisów – listów, pamiętnika Bronisławy Wajs-Papuszy.”¹⁰ W paragrafie 2. wspomnianej umowy napisano:

⁶ Leszek Bończuk, Edward Dębicki, Janusz Dreczka, Opinia w sprawie zakupu rękopisów cygańskiej poetki Bronisławy Wajs-Papuszy z 15 kwietnia 1996 roku.

⁷ List dyrektora Biura ds. Mniejszości Narodowych Jerzego Bisiaka do Ministra Kultury i Sztuki Zdzisława Podkańskiego z 17 kwietnia 1996 roku.

⁸ List podsekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Sztuki Michała Jagiełły do Wojewody Gorzowskiego Zdzisława Falińskiego z 24 kwietnia 1996 roku.

⁹ List dyrektora Wydziału Kultury, Sportu i Turystyki Stanisława Woźniaka do prezesa Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wielkopolskim z 25 kwietnia 1996 roku.

¹⁰ Por. Umowa nr 25/1996 zawarta 25.04.1996 roku w Gorzowie Wlkp. pomiędzy Stanisławem Woźniakiem – Dyrektorem Wydziału Kultury, Sportu i Turystyki Urzędu Wojewódz-

Zgodnie z intencją Ministra Kultury i Sztuki Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie po zakupie cyt. rękopisów przekaze oddzielnym protokołem Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej w Gorzowie Wlkp.¹¹

Trudno ustalić datę zakupu archiwum Papuszy od Jerzego Ficowskiego przez Stowarzyszenie.

„Ziemia Gorzowska” w artykule Leszka Bończuka *Rękopisy Papuszy wróciły do Gorzowa* komentowała to wydarzenie 30 czerwca 1996 roku¹², przedrukowując zdjęcie autora tekstu odbierającego rękopisy z rąk Jerzego Ficowskiego. To samo zdjęcie znalazło się w książce *Bronisława Wajs-Papusza – biografia i dziedzictwo* opatrzone późniejszą o kilka miesięcy datą 30 listopada 1996 roku i dopiskiem: z archiwum Leszka Bończuka¹³. Rok wcześniej na łamach „Ziemi Gorzowskiej” Leszek Bończuk wskazał datę 24 czerwca 1995 roku, kiedy to:

Jerzy Ficowski przesłał Edwardowi Dębickiemu kserokopię rękopisu Papuszy wraz z odpisem maszynowym i uwagami, załączając również gratulacje dla Edwarda za jego sukces na Festiwalu opolskim. Dokumenty te, to cztery strony „Dziennika życia Papuszy od 12 lat życia do 40. roku”. [...] Otrzymałą korespondencję E. Dębicki – krewny Papuszy – przekazał dyrekcji Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie¹⁴.

W innym tekście Bończuk przypisał własność zakupionego archiwum Stowarzyszeniu Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wielkopolskim:

Od 1996 roku Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wielkopolskim jest w posiadaniu listów poetki do Jerzego Ficowskiego, rękopisów wierszy oraz jej pamiętnika liczącego 196 stron, zapisanego w zeszytacie-brulionie. Zbiór ten Stowarzyszenie odkupiło od Jerzego Ficowskiego, dzięki finansowej pomocy Ministerstwa Kultury i Sztuki¹⁵.

---

kiego (...) a Stowarzyszeniem Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej w Gorzowie Wlkp.

¹¹ Ibidem, s. 2.

¹² Leszek Bończuk, *Rękopisy Papuszy wróciły do Gorzowa*, „Ziemia Gorzowska” nr 22/30.06.1996, s. 6.

¹³ *Bronisława Wajs – Papusza [1908–1987] – biografia i dziedzictwo*, praca zbiorowa pod red. Dariusza A. Rymara, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2017, s. 246.

¹⁴ Leszek Bończuk, *Papusza pisała pamiętnik! Cygańskie pamiątki i duch poetki*, „Ziemia Gorzowska” 1995, nr 31, s. 5.

¹⁵ Leszek Bończuk, *Papusza, prawda i mity*, „Rrom p-o Drom” 1996, nr 6, s. 6.

Od tego momentu dokumenty przepadły jak kamień w wodę choć sprawa zakupu archiwum była omawiana w lokalnej prasie a Leszek Bończuk popularyzował osobę poetki i część dokumentów związanych z jej biografią¹⁶.

W 2005 roku historia archiwum Papuszy wróciła na łamy gazet za sprawą Renaty Ochwat, która napisała w „Gazecie Lubuskiej”:

O prywatne listy i zapiski Bronisławy Wajs-Papuszy pyta coraz więcej osób. Intrygujące badaczy archiwum zamiast w bibliotece przechowywane jest w bankowym sejfie. I nikt nie ma do niego dostępu. Władze Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej tłumaczą, że jeszcze nie ma dobrego klimatu, aby zapiski cygańskiej poetki komukolwiek przekazać...¹⁷.

Cytowany w artykule Ochwat, Janusz Dreczka, występujący tym razem jako przedstawiciel władz Stowarzyszenia, tłumaczył: *są nasze ustne umowy z panem Ficowskim w sprawie ich [dokumentów] udostępnienia. Nie wszystkie dokumenty mogą być dostępne*¹⁸.

W 2011 roku we wspomnianej wyżej biografii Papuszy, w części poświęconej pamiętnikowi poetki Magdalena Machowska pisała:

Dwukrotnie zwracałam się do Edwarda Dębickiego, prezesa Stowarzyszenia, z prośbą o udostępnienie mi pamiętnika, ale listy pozostały bez odpowiedzi¹⁹.

Machowska zasugerowała też, że autorka reportażu *Papusza*, Angelika Kuźniak, była prawdopodobnie jedyną osobą, której Dębicki pozwolił obejrzyć pamiętnik bez jego fotografowania lub przepisywania, o czym dowiedziała się z rozmowy z Kuźniak przeprowadzonej 27 czerwca 2010 w Krakowie²⁰.

W 2014 w tygodniku „W Sieci” artykuł pt. *Rękopisy nie płoną?* opublikował Jacek Milewski, pisarz i znawca kultury romskiej. Stwierdzał w nim:

Edward Dębicki zarzuca autorom próbującym mierzyć się z biografią Papuszy brak wiedzy, nierzetelność, mijanie się z prawdą. Twierdzi, że sam opracuje rękopisy swojej ciotki (jest krewnym poetki) i napisze o niej książkę, która będzie pierwszą zawierającą całą prawdę. Taką opowieść snuje od 18 lat, zachowując się

¹⁶ Np. Leszek Bończuk, *Listy Papuszy do Tuwima*, „Wiadomości Kulturalne” 1998, nr 1–2, tenże, *Listy poetki do Tuwima*, „Rrom p-o Drom” 1997, nr 2–3, tenże, *Impresje na harfę*, „Rrom p-o Drom” 1997, nr 7–8.

¹⁷ Renata Ochwat, *Skryte w sejfie*, „Gazeta Lubuska” nr 98/2005, s. 8.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ M. Machowska, op. cit., s. 127.

²⁰ Ibidem, przypis 9.

jak pies ogrodnika, bo rękopisów ani badaczom, ani dziennikarzom nie udostępni²¹.

Apel Milewskiego do polskiego środowiska cyganologicznego o wywarcie nacisków na członków Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej pozostał bez odpowiedzi. Po publikacji Milewskiego, ówczesny dyrektor Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej Edward Jaworski, wysłał do Lubuskiego Urzędu Wojewódzkiego pismo, dopytując o losy archiwum, które od 18 lat powinno znajdować się w Bibliotece. W odpowiedzi Dyrektor Wydziału Polityki Społecznej Lubuskiego Urzędu Wojewódzkiego czytamy:

Zgodnie z wolą Pana Jerzego Ficowskiego – odkrywcy talentu Papuszy, opracowania dokumentów (rękopisów) podjął się Pan Edward Dębicki. Termin zakończenia prac opracowania rękopisów (...) przewidywany jest do dnia 31 grudnia 2016 r.²²

12 maja 2015 roku Edward Dębicki złożył na ręce Wojewody Lubuskiego zdigitalizowaną wersję pamiętnika Papuszy, nazywając ją „rękopisami”, co sugerowało, że na nośniku CD znajduje się całość archiwum²³. Tymczasem był to tylko pamiętnik, bez 134 listów Papuszy do Jerzego Ficowskiego. Płyta ze skanami pamiętnika trafiła do Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej. 30 grudnia 2016 roku w „Gazecie Lubuskiej” ukazał się artykuł pt. *I co Ty wiesz o Cyganach*, którego autor, Jarosław Miłkowski, cytował słowa żony Edwarda Dębickiego, Ewę Dębicką:

Nie chcemy, by rękopisy wierszy Papuszy, jej pamiętki leżały u nas beczynnienie w domu. Chcemy, by mieszkańcy, także studenci, mieli do tego dorobku dostęp²⁴.

Warunkiem udostępnienia rękopisów przez stowarzyszenie miało być powstanie Instytutu Papuszy z siedzibą w tzw. willi Jaehnego, czyli zabytkowego budynku mieszczącego się przy Miejskiej i Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim. Plany te się nie powiodły, a willa została przeznaczona na Regionalne Centrum Przedsiębiorczości.

W styczniu 2017 roku po publikacji, w której Ewa Dębicka uzależniła udostępnienie rękopisów od przekazania Instytutowi Papuszy budynku willi Jaehnego, dyrektor biblioteki wysłał pismo do prezydenta Gorzowa Wielkopolskiego, przy-

²¹ Jacek Milewski, *Rękopisy nie płoną?*, „W Sieci” nr 30/2014 z 27 lipca 2014, s. 60–62.

²² List Dyrektora Wydziału Polityki Społecznej Katarzyny Jankowiak do Dyrektora Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim Edwarda Jaworskiego z 13 stycznia 2015 roku.

²³ List Prezesa Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej, Edwarda Dębickiego do Wojewody Lubuskiego Katarzyny Osos z 12 maja 2015 roku.

²⁴ Jarosław Miłkowski, *I co Ty wiesz o Cyganach?* „Gazeta Lubuska” 30.12.2016, s. 9.

pominając, że archiwum jest własnością Biblioteki²⁵. Informował również, że w sytuacji braku porozumienia ze Stowarzyszeniem Biblioteka zamierza wystąpić na drogę prawną. W 2018 roku do Wojewody Lubuskiego z ponownym pytaniem o informacje na temat losów archiwum Papuszy zwrócił się nowy dyrektor Biblioteki, Sławomir Szenwald. Odpowiedź w imieniu wojewody sformułował wiceprezes Stowarzyszenia, a jednocześnie Zastępca Wydziału Polityki Społecznej Urzędu Wojewódzkiego – Janusz Dreczka. W piśmie nie padła żadna konkretna odpowiedź, a losy archiwum zostały ponownie połączone z planami rozwoju wspomnianego Instytutu Papuszy²⁶.

20 lipca 2020 roku w piśmie do Wojewody Lubuskiego, wysłanym do wiadomości Ministra Spraw Wewnętrznych, Ministra Kultury i Sztuki, prezydenta Gorzowa Wielkopolskiego oraz dyrektora Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim dr Emilia Kledzik opisała losy archiwum Papuszy, powołując się na wspomniane powyżej dokumenty oraz ekspertyzę prawną, sugerującą wystąpienie na drogę sądową przeciwko Stowarzyszeniu.

Kilka miesięcy później, 20 listopada 2020 roku po interwencjach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Edward Dębicki przekazał wojewodzie lubuskiemu kompletne archiwum Bronisławy Wajs-Papuszy wraz z pismem, w którym stwierdzał:

Wszystkie te dokumenty, Dobra Narodowej Kultury zakupione od Jerzego Ficowskiego stosownie do oficjalnych uzgodnień, wywiązując się z powziętych zobowiązań, jako członek najbliższej rodziny, spadkobierca moralny i ideowy spuścizny twórczej i życiowej Bronisławy Wajs-Papuszy, do czasu wydania ich opracowania przeze mnie drukiem i opublikowania, pod klauzulą wyłączności mojego autorstwa, przekazuję pod opiekę prawną²⁷.

Tym samym 1 grudnia 2020 roku archiwum trafiło do Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim.

Złożone w bibliotece archiwum liczy około 1000 stron. Zawiera 134 listy Papuszy do Jerzego Ficowskiego pisane po polsku i po romsku, pamiętnik *Papuszy*, a także 27-kartkowy brulion zawierający romskojęzyczny oryginał poematu *Krwawe łzy co za Niemców przeszliśmy na Wołyniu w 43 i 44 roku*.

²⁵ List Dyrektora Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wielkopolskim, Edwarda Jaworskiego do prezydenta miasta Gorzowa Wielkopolskiego Jacka Wójcickiego z 5 stycznia 2017 roku.

²⁶ List Zastępcy Dyrektora Wydziału Polityki Społecznej Janusza Dreczki do Dyrektora Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim z 4 lipca 2018 roku.

²⁷ List prezesa Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Papuszy w Gorzowie Wielkopolskim Edwarda Dębickiego do Wojewody Lubuskiego Władysława Dajczaka z 20 listopada 2020 roku.

Dokumenty, które zawiera gorzowskie archiwum, wymagają zestawienia z listami i zapiskami Papuszy, znajdującymi się w innych archiwach w Polsce. Nie jest bowiem prawdą, że Jerzy Ficowski sprzedał Stowarzyszeniu wszystkie listy Papuszy. Można postawić hipotezę, że do Gorzowa Wielkopolskiego nie trafiły te dokumenty, które mogły stawać pod znakiem zapytania bliskość relacji Papuszy i Edwarda Dębickiego, jak np. list zachowany w archiwum Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich, pisany przez osobę trzecią w imieniu Dionizego Wajsa i Papuszy w Gorzowie Wlkp. 17 grudnia 1967 roku, z charakterystycznym dopiskiem na temat Edwarda Dębickiego, wyróżnionym pogrubioną kreską, w którym czytamy:

Szanowny Panie Ficowski. Proszę nam wybaczyć że po kilku latach odwarzyliśmy się do pana zwrócić i kilka słów skreślić. Jesteśmy przekonani że po przeczytaniu naszego listu zrozumie nas Pan oco nam chodzi. Panie Ficowski chcemy zrobić zapytanie czy zespół „Terno” [zespół prowadzony przez Edwarda Dębickiego – E.K.] może się posługiwać moimi wierszami przeciw zespołowi „Terno” nie zasłóżył sobie na to żeby podpierał się czyimiś plecami i jeżeli jest możliwość wzbronienia im głóśzenia wierszy to bardzo byśmy prosili Pana o pomoc. „Papusza” duzo pomogła zespołowi ale cóż z tego w obecnej chwili potrafią się z niej wykpić i nie ma za to podzięki. Panie Ficowski przeciw wszyscy wiemy że Papusza nie jest przy swoich zmysłach tak jak była kiedyś ale co zrobić. I właśnie dlatego denerwuje ją niesprawiedliwość Dębickiego. Na tym kończę tych kilka słów i pozdrawiamy Was mile i serdecznie. „Papusza” i Deonizy „Papusza pozdrawia Pana Ficowskiego jego żonę oraz dzieci. [dopisek innym charakterem pisma]:

Bardzo przepraszam pana Jerzego [Picowskiego poprawione na Ficowskiego] Ficowskiego. Z tego powodu, podpira swój zespół. On nie jest wart tego, [s poprawione na z] z tego powodu że on ze mną postępuje bardzo kiepsko i w niezgodzie. „Terno” rozbogacał się okropnie. Kupił samochód dał 18 000 Tak jak panu wiadomo, co listy przysyłają z Moskwy, Piotrogradu Chabarowska, z Rumuni, prezes poetów przysłał list.

[Podpis inną ręką] Wais D²⁸

W jak dotąd najpełniejszym monograficznym opracowaniu życia i dzieła Bronisławy Wajs znajdują się następujące kolekcje listów: trzynaście jednostek listów oraz sześć pocztówek Bronisławy Wajs – Papuszy do Juliana Tuwima z Muzeum Literatury w Warszawie, kolekcja 11 listów i 2 pocztówek Papuszy do Jerzego Ficowskiego i 2 listów do Edwarda Czarneckiego z Muzeum Etnograficznego

²⁸ List prawdopodobnie dyktowany przez Dionizego Wajsa i Papuszę trzeciej osobie, adresowany do Jerzego Ficowskiego. Datowany na 17 grudnia 1967 roku, Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich, Dział Rękopisów, Archiwum Jerzego Ficowskiego, Korespondencja Jerzego Ficowskiego. Zgodnie z zapisem gramatycznym i ortograficznym przytoczony przez Magdalenę Machowską, *Bronisława Wajs...*, s. 212–213.

w Tarnowie, oraz wrocławska kolekcja ossolińska: siedmiu listów Bronisławy Wajs, Dionizego Wajsa do Jerzego Ficowskiego i jeden od Edwarda Czarneckiego do Jerzego Ficowskiego.

Nadto do rekonstrukcji biografii poetki, zostały włączone dokumenty (odcinki renty, podania, fotografie) zdeponowane w tarnowskim archiwum. We wspomnianej monografii zostały także omówione fotografie poetki i jej rodziny, odnalezione w tarnowskim archiwum oraz w publikacjach prasowych. Po otrzymaniu przez gorzowską Bibliotekę skanu pamiętnika poetki, ukazała się krytyczna analiza jego zawartości²⁹. Najnowsze badania D. Rymara³⁰ wzbogaciły część ikonograficzną o zdjęcia poetki zachowane w zespołach dokumentów Archiwum Państwowego w Gorzowie Wlkp oraz o metrykę jej urodzenia odnalezioną dzięki żmudnym poszukiwaniom w Archiwum Państwowym w Zamościu.

Biografia Bronisławy Wajs-Papuszy wciąż czeka na pełne opracowanie. Powrót największego archiwum jej spuścizny budzi nową nadzieję na wykonanie tego odpowiedzialnego i czasochłonnego zadania. Historia pierwszej romskiej poetki w Polsce jest wciąż pełna pytań, na które nie sposób udzielić jednoznacznych odpowiedzi. Jej legendowa wersja budzi poważne wątpliwości, z którymi powinni się zmierzyć badacze i pasjonaci jej twórczości.

²⁹ Magdalena Machowska, *Pamiętnik Papuszy. Perspektywy badawcze*, [w:] *Bronisława Wajs – Papusza [1908–1987] – biografia i dziedzictwo*, praca zbiorowa pod red. Dariusza A. Rymara, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2017, s. 117–142.

³⁰ Dariusz A. Rymar, *Papusza w zbiorach Archiwum Państwowego w Gorzowie, czyli próba demitologizacji biografii poetki*, [w:] *Bronisława Wajs – Papusza [1908–1987] – biografia i dziedzictwo*, praca zbiorowa pod red. Dariusza A. Rymara, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2017, s. 25–41.